

סביבה ואדם בסיפורי הבריאה

הצעה למסגרת תוכנית לימודים משלימה בספר בראשית

ישראל רוזנסון

הקדמה

במהלך לימוד ספר בראשית נפגש הלומד פה ושם בסוגיות שונות שעניינן היחס שבין האדם לסביבה. בהיות הספר גדוש עניינים רבים, שבירורם תובע מלאכה פרשנית מרובה, קשה להרחיב את העיסוק בשאלות אלה במהלך הלימוד השיטתי ולבררן לעומק. מכאן, שיפה לעסוק בנושא בנפרד כפרק לימוד משלים או כמשימה מסכמת. לשון אחר, אם הלימוד השגרתי של הספר מוביל למסרים מסויימים שאי אפשר בלעדיהם, יבוא הלימוד המשלים ויגבש את 'המסר המשני', שקשה להביעו במהלך הלימוד, ויעסוק בו בנפרד. צורך זה חשוב במיוחד משום שהמסר הסביבתי כרוך במידע והשקפות הנכללים בתחום דעת אחר — אקולוגיה ומדעי הסביבה. יש טעם בעימות החומר הזה עם הנלמד בתורה כדי להפרות את החשיבה בשני התחומים.

החומר שלפניך פונה למורה ('תורה' ובצידו גם 'מדעי הסביבה') בהצעת מסגרת לתוכנית לימודים, הווי אומר, רשימה מובנית של מקורות העוסקים בעניין בספר בראשית, ובצידם פרשנות בסיסית, הערות והצעות לדיון. המקורות מסודרים בפרקים המובילים למסר מצטבר בנידון. החומר הינו ב'דמת המורה', ויעובד על-פי גיל הלומדים ורמתם. לאחר הסיכום הוספנו כמה הצעות לדיון בין-תחומי המבוסס על דרכי החשיבה של מדעי הסביבה. באלה יש כדי להאיר נקודות ספציפיות בחומר הנלמד, ויותר מכך לעורר את השאלה העקרונית: כיצד ניתן לנצל כל תחום ותחום כדי לגבש השקפה סביבתית מודרנית הנשענת על מדע וערכים.

א. שלטון בטבע — הסמכות ומגבלותיה

1. "ויברך אותם אלוהים ויאמר להם: פרו ורבו ומלאו את הארץ וכבשוה ורדו בדגת הים ובעוף השמים ובכל חיה הרומשת על הארץ" (בראשית א' 28)

1. "ויבש"ה" — נתן להם כח וממשלה בארץ לעשות כרצונם בבהמות ובשרצים וכל זוחלי עפר, ולבנות ולעקור נטוע ומהרריה לחצוב נחושת, וכיוצא בזה..." (רמב"ן)
2. "ויקח ה' אלוקים את האדם ויניח"הו בן עדן לעובדה ולשומרה" (בראשית ב' 15).
"ולשומרה" — מכל החיות שלא יכנסו שם ויטנפוהו" (אבן עזרא).
3. "ויכל אלוקים ביום השביעי מלאכתו אשר עשה" (בראשית ב' 2).
"מלאכתו" — ...לא כעמל ולא כיגיעה ברא הקב"ה את עולמו, ואת אומרו 'מכל מלאכתו'! אתמהה! אלא להיפרע מן הרשעים, שהן מאבדים את העולם שנברא כולו כעמל וכיגיעה..." (בראשית רבה ז' י"ב).
4. "כשעה שכרא הקב"ה את האדם הראשון, נטלו והחזירו על כל אילני גן עדן ואמר לו: ראה מעשי כמה נאים ומשובחים הם, וכל מה שכראתי בשבילך בראתי. תן דעתך שלא תקלקל ותחריב את עולמי — שאם קלקלת אין מי שייתקן אחריך!" (קוהלת רבה ז' י"ג).
5. "ויצר ה' אלוקים מן האדמה כל חיי"ה השדה ואת כל עוף השמים ויבא אל האדם לראות מה יקרא לו, וכל אשר יקרא לו האדם נפש חיה הוא שמו. ויקרא האדם שמות לכל הבהמה ולעוף השמים ולכל חית השדה ולאדם לא מצא עזר כנגדו" (בראשית ב' 19-20).
6. "...והעניין כי הקב"ה הביא כל חיי"ה השדה וכל עוף השמים לפני אדם והוא הכיר טבעם וקרא להם שמות, כלומר: השם הראוי להם כפי טבעיהם... וקריאת השמות היא הבדלת המינים..." (רמב"ן).
7. "כשעה שכרא הקב"ה לבראת את האדם נמלך במלאכי השרת. אמר להם נעשה אדם. אמרו לו: אדם זה מה טיבו? אמר להם: חכמתו מרובה משלכם. הביא לפניכם את הבהמה ואת החיה ואת העוף. אמר להם: זה מה שמו? ולא היו יודעין. העבירן לפני אדם. אמר לו: זה מה שמו? אמר זה שור זה חמור וזה סוס וזה גמל. ואתה — מה שמך? אמר לו: אני נאה להקרא אדם, שנבראתי מן האדמה! ואני, מה שמי? אמר לו: לך נאה להקראות אדוני, שאתה אדון לכל ברייתך" (בראשית רבה י"ז ה').
8. "ויקרא האדם שמות לכל הבהמה ולעוף השמים ולכל חית השדה ולאדם לא מצא עזר כנגדו" (בראשית ב' 19-20).
9. "ויפל ה' אלוקים תרדמה" — כשהביא לפניו, כל מין ומין — זכר ונקבה. אמר: לכולם יש בן זוג ולי אין בן זוג. מיד — "ויפל" (רש"י).

הפוכה מצטיירת בפרק השני שבו נצטווה לשמור עליו. דומה שיש בכך כדי להוביל לאיזון נכון ביחס לטבע שמשמעותו היתר לכבוש (לא להרוס) מחד גיסא, בצד ציווי לשמור מאידך. ובמקביל, חוסר יכולת עקרוני לצפות בבריאה, מול אפשרות לתצפית הכרוכה בקריאת שמות, המלמדת על דרגה גבוהה מאוד של הבנה.

מה משמעותה של קריאת השמות? ה' הוא המביא את בעלי החיים. יש בכך רמז שלא כל הטבע חשוף לידיעתנו אלא רק מה שמוכא אלינו. עם זאת, מעורבות ה' בהבאת הטבע אל האדם מקנה לתהליך הזה משמעות דתית ויש בו כמדומה צד של מעשה דתי חשוב.

ב. קריאה בשמות — הכרת הטבע

1. "ויבא אל האדם" — מהי המשמעות הדתית של הפרט הזה?
2. "והוא הכיר טבעם" — מה מחייבת קריאת השמות?
3. "ומותר האדם" — ממי?
4. "הכרת הטבע מביאה למודעות עצמית של האדם ולגיבוש ערכיו" — חווה דעתך!
5. האומנם דומה מיניית האדם למיניית בעלי החיים? ומהו מותר האדם?
6. מהי משמעות הגילוי העצמי של מיניית האדם? מבחינה חברתית!, מבחינה מוסרית!

8. "אלמלא לא ניתנה תורה, היינו למדין צניעות מחתול וגזל מנמלה ועריות מיונה. דרך ארץ מתרנגול, שמפייס ואחר כך בועל..." (עירובין ק' ב').

היינו למדין? האמנם? ומהו גבול הלימוד? ומהו 'מותר האדם'?

"דומה דודי לצבי או לעופר האיילים..." (שיר השירים ב' 9). עיין בחיבורי האהבה ובדימויי בעלי חיים בשיר השירים. האם גם כאן נחיל את הכלל 'היינו למדין'? ומה נלמד?

ושמא 'מותר האדם' קשור לאופי הכפול של 'ידיעתו'. יש בו 'ידיעה' אינטלקטואלית, כגון 'ידיעת השמות' (ולא היו 'יודעים' מקור 6). בצד — 'ידע את חוה אשתו' (בראשית ד' 1) הכרוכים בהתמודדות עם 'עץ הדעת טוב ורע' (בראשית ב' 10).

הערות: להרחבת הדיון יש להדגיש את המשמעות המיוחדת של 'קריאת השמות' כביטוי של כח הריכוז וכבניית שפת סמלים שניתן להשתמש בה כדי לתאר את הטבע. תיאור הטבע מחייב 'הבחנה' בין תופעותיו השונות, וזה מחייב לכאורה הכרה מהותית של הממשות. אך לא פחות מכך, אנו יוצרים את ההבדלים בכח הלשון. מכאן, שיש בתיאור הטבע מימד של יצירתיות אנושית שנעדר מדרך ההכרה של המלאכים (מס' 6). זה מאפשר לנו לנסות להכיר את הטבע, מתוך ההגבלה העקרונית שאנו סובייקטיביים לגביו, אך סובייקטיביות זו מאפשרת להתייחס אליו וללמוד ממנו.

מה משמעותה של הבאת בעלי החיים על ידי ה' ניתן ללמוד מכך שאנו מכירים רק את אותו חלק מן הטבע שמוכא לידיעתנו. וכן, להסיק שיש בהכרת הטבע ערך דתי, שהרי הקב"ה טרח להציגו בפנינו, והאדם אף הסיק מהצגה זו מסקנה מוסרית (מס' 7).

ג. שמירת המינים — איסור כלאיים

9. "ויאמר אלוקים: תדשא הארץ דשא עשב מוריע זרע עץ עושה פרי למינו אשר זרעו בו על הארץ ויהי כן" (בראשית א' 11).

"ויברא אלוקים את התנינים הגדולים ואת כל נפש החיה הרומשת אשר שרצו הימים למיניהם ואת כל עוף כנף למיניהם..." (בראשית א' 21).

"ויאמר אלוקים: תוצא הארץ נפש חיה למינה, בהמה ורמש וחיתו ארץ למינה, ויהי כן" (בראשית א' 24).

"ויאמר אלוקים: תדשא הארץ דשא — גור שיהיה בתולדת הארץ כך, הצומח ומוליד זרע כדי שיהיה המין קיים לעד... ואמר: שיהיה כל זה למינהו והוא איסור הכלאיים כי הוורע אותם מכחיש בכח מעשה בראשית..." (רמב"ן).

שיהיה המין קיים לעד — לאיזה צורך?

'מכחיש בכח מעשה בראשית' — איזה

והמרכיב שני מינין משנה ומכחיש מעשה בראשית, כאילו שיחשוב שלא השלים הקב"ה בעולמו כל הצורך..." (רמב"ן ויקרא י"ט 19).

10. "את חוקותי תשמרו, בהמתן לא תרביע כלאיים..." (ויקרא י"ט 19).

11. "הוא ענה אשר מצא את הקמים במדבר, ברעותו את החמורים לצבעון אביו" (בראשית ל"ו 24). "פרד בימי ענה היה... ענה פסול היה לפיכך הביא פסול לעולם... מלמד שבא צבעון על אמו והוליד ממנה ענה" (פסחים נ"ד א').

"ומה נקרא שמן ימים שאימתם מוטלת על הבריות" (חולין ד' ב').

12. "שני דברים עלו במחשבה ליבראות בערב שבת ולא נבראו עד מוצאי שבת, ובמוצאי שבת נתן הקדוש ברוך הוא באדם הראשון מעין דוגמא של מעלה והביא שני אבנים וטחנן זו בזו ויצא מהן אור, והביא שתי בהמות והרכיב זו בזו ויצא מהן פרד" (פסחים נ"ד א').

השקפה על הבריאה מקופלת כאן? מה יחסה להשקפות על סמכויות האדם כיחס לטבע שהוצגו לעיל?

"חוקים — אלה גזרות מלך שאין טעם לדבר" (רש"י ויקרא י"ט 19). מה שרירותי במצוות כלאיים?

ימים — בעלי חיים לא ידועים. לפי מסורת חז"ל מדובר בפרדים (מצא = יצר).

פסול — ממזר. לפי תפיסה זו גם יצור כלאיים דומה לממזר!

אילו השקפות מוכעות כאן (מס' 11, 12) על טיבם של כלאיים?

'מעין דוגמא של מעלה'; 'מכחיש בכח מעשה בראשית' — שתי השקפות על כלאיים. מה הקשר? כמה נעוץ ההבדל?

הערות: להבנה ראוי להרחיב בעניין ההשקפות המקובלות על מצוות כלאיים הרואות בהם 'חוקה' שטעמיה נעלמו מאיתנו. עיין בפרקי בראשית מקנה למצווה זו נימוק עקרוני, הגם שכמצווה אין היא נזכרת בהם כלל. יש ערך עקרוני לבריאה כפי שנבראה וחרף יכולתו העקרונית של האדם לערוך בה שינויים מהותיים ('מעין דוגמא של מעלה' — מס' 12) יש לאסור על כך. לבריאה יש ערך דתי בהיותה כלי המאפשר לאדם בחינת מקומו ומעמדו בעולם.

ראוי להוסיף כאור עקרוני בעניין האבולוציה. יש הרואים בקביעות המינים שנרמזה בסיפור הבריאה אות וסימן שהשינויים בעולם החי והצומח אינם אפשריים. העמדה המוכעת כאן שונה בתכלית! הנבראים השונים חשופים כמובן לשינויים מכל סוג שהוא, ואין להבדיל עקרונית בין שינוי ברמת הפרט (לידה, גידול, מיתה) לשינוי ברמת המין (מוטציות וכיו"ב). כוונת ההדגשה על קביעות המינים הינה דתית-מוסרית: להעלות על נס את החשיבות הרבה שהתורה רואה בבריאה (על כל השינויים הגלומים בה!) כמעשה ה' המחייב את האדם (מצוות כלאיים, שמירה על הסביבה).

ד. צמחונות קדומה ומשמעותה

13. "ויאמר אלוקים: הנה נתתי לכם את כל עשב זורע זרע אשר על פני כל הארץ ואת כל העץ אשר בו פרי עץ זורע זרע לכם יהיה לאכלה" (לאדם: בראשית א' 29).
 "כל רמש אשר הוא חי לכם יהיה לאכלה כי רק עשב נתתי לכם את כל" (לנוח: בראשית ט' 13).
 "לכם יהיה לאכלה. ולכל חית הארץ" — השוה להם הכתוב בהמות וחיות למאכל ולא הרשה לאדם ולאשתו להמית בריה ולאכול בשר. אך כל ירק עשב יאכלו יחד כולם: וכשבאו בני נח התיר להם בשר. שנאמר: "כל רמש אשר הוא חי" (רש"י לבראשית א' 29. ראה גם פירושו לבראשית ט' 13).
 14. "לא הותר בשר לאדם הראשון — אין ספק לכל איש משכיל והוגה דעות, ש'הרדייה' האמורה בתורה — 'ורדו בדגת הים וכו'', אינה מכוונת לרדייה של מושל עריץ, המתעמר בעמו ובעבדיו רק להפיק חפצו הפרטי ושרירות ליבו... וביותר שכבר העידה תורה שפעם אחת התאוששה האנושות בכללה להתנשא אל מצב המוסר הרם הזה, כפירושם של חז"ל בכתובים, המוכיחים שאדם הראשון לא הותר לו בשר לאכילה!... רק אחר שבאו בני נח, אחר המבול, הוא שהותרה להם... ומעתה, האפשר לצייר, שתהיה נאבדת לנצח טובה מוסרית רבת ערך, שכבר היתה במציאות נחלה לאנושות?" (הרב קוק, חזון הצמחונות והשלום, עמ' ט').

האפשר לצייר שתהא נאבדת לנצח טובה מוסרית רבת ערך שכבר היתה במציאות נחלת האנושות?
 מהו החידוש הגדול בקביעה זו?

הערות: להבנת הנאמר יש להדגיש כי התורה אינה מתארת את קורותיו של האדם במובן ה'היסטורי' של המושג, אלא את קורותיו המוסריים. על כן, ידיעת ההיסטוריה הפשוטה של האדם חשובה מבחינות רבות, אך לא כל פרק מפרקיה חיוני. ההיסטוריה המוסרית המתוארת כאן חשובה עקרונית לחינוכנו. אמנם ה'צמחונות' שבה מדובר אינה עומדת על הפרק כצווי דתי, אולם, חשוב לדעת מה היתה הדרישה המקורית מן האדם, ואם אין לאל ידינו לקיימה במלואה, יש לכוון את פעולותינו ברוח הדרישה, ולא לנהוג במגמה הפוכה! (אזכוריות לבעלי חיים וכו' ב').

ה. תיבת נח — אחריות האדם לטבע

15. "וירא אלוקים את הארץ כי נשחתה כי השחית כל בשר את דרכו על הארץ" (בראשית ח' 12).
 "כי השחית כל בשר — אפילו בהמה וחיה ועוף נזקקין לשאינן מינן" (רש"י).

16. "ומכל החי מכל בשר שנים מכל תביא אל התיבה להחיות אתך זכר ונקבה יהיו. מהעוף למינהו ומן הבהמה למינה מכל רמש האדמה למינהו שנים מכל יבואו אליך להחיות. ואתה קח לך מכל מאכל אשר יאכל ואספת אליך והיה לך ולהם לאכלה" (בראשית ו' 19-20).

17. "...הכנים עימו זמורות לפילים, חצובות לצבאים זכוכיות לנעמיות" (בראשית רבה ל"א י"ט).

18. "כל אותן שנים עשר חודש, לא טעם שינה — לא נח ולא בניו שהיו זקוקין לזון את הבהמה ואת החיה ואת העופות... יש בהמה שאוכלת לשתי שעות כלילה ויש אוכלת לשלושה. תדע לך שלא טעמו טעם שינה!... פעם אחת שהה נח לזון את הארי — הכישו הארי ויצא צולע..." (תנחומא, נח ט').

19. "ויזכור אלוקים את נח ואת כל החיה ואת כל הבהמה אשר אתו בתיבה ויעבר אלוקים רוח על הארץ וישוכו המים" (בראשית ח' 1).

20. "אמר אברהם למלכי צדק: כיצד יצאת מן התיבה? אמר לו: בצדקה שהיינו עושים שם. אמר לו: וכי מה צדקה היה לכם לעשות בתיבה, וכי עניים היו שם? אמר לו: על החיה ועל הבהמה ועל העוף. ולא היינו ישנים, אלא נותנים היינו לפני זה ולפני זה כל הלילה" (מדרש שוחר טוב, ל"ז א').

21. "ותבוא אלי היונה לעת ערב והנה עלה זית טרף בפייה..." (בראשית ח' 11).
 "אלא רמו רמזה לו. אמרה לו לנח: מוטב מר מזה ולא מתוק מתחת ידיך" (בראשית רבה, ל"ג ט').

מהו פשוטו של מקרא?
 האם בעלי חיים חוטאים?
 איך גורם האדם לבעלי חיים 'לחטוא'?

"כשם שהצדיקים הראשונים היו חסידים, כך בהמתן היו חסידות. אמרו: גמליו של אברהם אבינו לא נכנסו לבית שיש בו עבודת כוכבים..." (אבות דרבי נתן, ניסח א', א').
 הסבר!

'מכל מאכל' — מה הסיבה להדגשה?
 'והיה לך ולהם' — מה הסיבה להדגשה?

זמורות של גפנים
 חצובות — עלי חצב — הצאן נמנע מלאוכלם, הצביים כן!
 זכוכיות לנעמיות — יענים נוהגים לבלוע חלקי זכוכית.

בכל הנאמר מובעת ההשקפה בדבר הצורך לשמור ככל שניתן על בית הגידול של בעלי חיים. חווה דעתך!

מדוע 'ויזכור'. האם שכח?

'צדקה לבעלי חיים מכפרת על היעדר צדקה לאדם'. חווה דעתך!

'התבוננות בטבע מובילה לתודעת החרות'. חווה דעתך!

22. "ואני הנני מקים את בריתי אתכם ואת זרעכם אחריכם. ואת כל נפש החיה אשר אתכם בעוף ובבהמה ובכל חית הארץ אתכם מכל יוצאי התיבה לכל חית הארץ. והקימותי את בריתי אתכם..." (בראשית ט' 9-11).

הערות: יש לתת את הדעת למקומו הנכבד של עולם החי בסיפור המבול. הדבר מתבטא במספר הרב של הפסוקים המוקדשים לכך ובחזרות המרובות על פרטים ידועים. אגב, בסיפורי 'מבול' מסופוטמיים הידועים לנו נזכר עניין הצלת בעלי החיים, אך בצורה מצומצמת לאין ערוך.

לכאורה, סיפור המבול הוא סיפור של חטא ועונשו. אם כן מדוע הובלט כל כך מקומו של עולם החי בנידון? דומה שיש בכך כדי להעצים את אחריות האדם לסביבה. ברמה הפילוסופית, איננו יודעים מדוע גזר הקב"ה מיתה על עולם החי. אך ברמה החינוכית-מוסרית המחייבת אותנו, נלמד עד כמה תלוי עולם זה במעשי האדם — כשהוא חוטא גם עולם החי סובל. על כן, תיקונו של האדם העומד ביסוד סיפור התיבה כרוך במפגש הדוק עם עולם החי ודאגה לו בבחינת — 'מידה כנגד מידה' — האדם חטא וקלקל את עולם החי, יבוא נציגו — נוח — ויתקן את המין האנושי, אגב גילוי דאגה ואחריות לעולם החי.

1. הסתייגות מציידיים ומצייד

23. "...ואכלת את עשב השדה. בויעת אפיך תאכל לחם עד שובך אל האדמה כי ממנה לוקחת..." (בראשית ג' 18-19).
24. "וכוש ילד את נמרוד הוא החל להיות גיבור בארץ. הוא היה גיבור ציד לפני ה'" (בראשית י' 8-9).
- "...והוא החל להראות גבורות בני אדם על החיות..." (אבן עזרא).
25. "ויגדלו הנערים, ויהי עשו איש יודע ציד איש שדה, ויעקב איש תם יושב אהלים" (בראשית כ"ה 24).
- "יודע ציד — לעולם מלא מרמות כי רב החיות בדרך מרמה יתפסו" (אבן עזרא).
26. "אשרי האיש אשר לא הלך בעצת רשעים" — זה אשר לא הלך לטריאות ולקרסאות של עובדי כוכבים. 'כבוד חטאים לא עמד' — זה אשר לא עמד בקנגיון..." (עבודה זרה י"ח ב').
27. "הואב והארי הדוב והנמר והכרדלס והנחש מיתתן כעשרים ושלושה" (משנה, סנהדרין א' ד').

28. "שור האיצטדין אינו חייב מיתה" (משנה, בבא קמא ד' ד').

שור האיצטדין — נלחם במלחמה באצטדין. אינו חייב מיתה — אם הרג. שמשון (שופטים י"ד 5) ודוד (שמואל א' י"ז 35) הרגו חיות. האמנם ניתן לראותם כ'גיבורי ציד'?

הערות: ניתן דעתנו על כך שאין איסור ישיר על ציד, ופעמים ש'מצווה' לצוד כדי להציל חיי אדם. עם זאת, יש הסתייגות מציד כתרכבות, מקצוע או צורת חיים. בעניין זה כבדודמי ניתן לשרטט שביל זהב המתווה יחס נכון לטבע, שאינו הופך אותו לערך בלעדי, אך אינו מאפשר פגיעה בלתי מבוקרת בו. מרשים מאד היחס ההוגן לבעלי חיים הראויים למשפט צדק (מס' 27, 28). שוב ושוב נחשף לנגד עינינו היחס הדתי לבריאה, שאינה מסורה לשרירות ליבו של האדם.

2. מגדל וראשו בשמים

29. "ויהי כל הארץ שפה אחת ודברים אחדים. ויהי כנסעם מקדם וימצאו בקעה בארץ שנער וישבו שם. ויאמרו איש אל רעהו הבה נלכנה לבנים ונשרפה לשרפה ותהי להם הלכנה לאבן והקמר היה להם לחומר. ויאמרו הבה נבנה לנו עיר ומגדל וראשו בשמים ונעשה לנו שם פן נפרץ על פני כל הארץ" (בראשית י"א 1-4).
30. "וחז"ל דרשו: 'ויהי כנסעם מקדם' — 'הסיעו עצמם מקדמונו של עולם' (בראשית רבה, ל"ח ז) רצו כזה שנסעו מן המנהג הטבעי הקדום להשתמש ולהסתפק בדברים ההכרחיים וילכו אחרי ההבל ויהבלו בבקשת הדברים המלאכותיים למלאות תאוותם במותרות, ומפני שבוה הטרידו שכלם מדיעת האמיתיות האלוקית, לכן דרשו חז"ל: 'שהסיעו עצמן מקדמונו של עולם' (אברבנאל).
- הכתוב מאריך מאד בתיאור ההישג הטכנולוגי וביצירה האדריכלית, שלכאורה אין בה צורך. דומה שזה מרכיב חשוב בבעייתיות המוצגת כאן!
- 'וראשו בשמים' — האם ניתן לפרש כ'אבי כל חטאת'?
- 'טכנולוגיה והשתלטות על הסביבה מפריעים לחיי רוח דת'. האמנם?

הערות: חטא 'דור המגדל' לא פורש. הפרשנות הרואה בו גילוי מעוות של אחדות אנושית שיש חשש שתנוצל לרעה הגיונית מאד, במיוחד על פי תוצאותיו. כרם, אין להוציא מכלל אפשרות גם את ההסבר המובא כאן, שהפגנת הכח שבאחדות האנושית הובילה גם לסטייה מהיחס הפשוט לטבע ולסביבה, שיש בה כדי להביא את האדם לידי גאווה בהשגיו ושכחת בוראו. גם כאן, יחס לא נכון לסביבה מתגלה כבעייתי מבחינה דתית.

סיכום

המקורות שהוצגו לעיל עומדים על סמכויותיו וחובותיו של האדם ביחס לסביבה, כפי שמשמע מפרשיות שונות בתחילת ספר בראשית. קביעה כללית זו טעונה שתי הבהרות בעניין סגנון של הפרשות ומקומן בספר.

1. אין מדובר כאן בהלכות פשוטות, אלא במסרים העולים אגב ניתוח קטעים הנושאים אופי סיפורי. אכן, קשה להוציא מהם מסקנות חד-משמעיות בדבר המותר ואסור ביחס לסביבה, אך בהחלט ניתן להציג מגמות וכיווני מחשבה בשאלות המוסריות העקרוניות העומדות על הפרק. מכאן מובילה דרך ישרה, הגם שאינה תמיד קצרה, למסקנות מעשיות.

2. עניינים אלה מצטמצמים בעיקר לפרקים הראשונים של ספר בראשית, ולא בכדי. לאחר מכן מתחיל דיון שהוא בעיקרו היסטוריו-דתי, ומתמקד במשמעות הדתית של התגבשות עם ישראל. לעניין זה חשיבות רבה משום שהיחס לסביבה מוצג כאן כעניין אוניברסלי התקף לגבי כלל באי עולם, ומכאן שליהדות יש עמדה עקרונית בנידון הפונה לאדם באשר הוא אדם.

ניתן להוסיף לסיכום הדברים גם מקורות נוספים החורגים מהמסגרת המצומצמת של ספר בראשית, ויש להם השלכות הלכתיות בהירות יותר, ובכל זאת מייצגים נאמנה את רוח הדברים שהובעה לעיל. מבין עניינים רבים יש, לעניות דעתנו, מקום מיוחד לשתי פרשיות:

א. שמיטה. התורה מגדירה — "ובשביעית תשמיטנה ונטשתה ואכלו אביוני עמך ויתרם תאכל חית השדה..." (שמות כ"ג 11). עיקר עניינו של הפרק הוא מצוות שבין אדם לחבירו, ועל כן הציווי הראשוני הוא "ואכלו אביוני עמך" ורק "יתרם תאכל חית השדה". לעומת זאת, במקום אחר — "והייתה שבת הארץ לכם לאכלה ולעבדך ולאמתך ולשכירך ולתושבך הגרים עמך. ולבהמתך ולחיה אשר בארצך תהיה כל תבואתה לאכול" (ויקרא כ"ה 6). קטע זה עומד בסימן רמיזות ל'בריאה'. 'שבת הארץ' — לא האדם הוא ה'שומט' וה'נוטש', אלא 'שבת לה'. מודגשת כאן ספירת השנים בדומה להכנה לשבת, וההכרזה המפורסמת בעניין כולו היא — "...כי לי הארץ כי גרים ותושבים אתם עמדי" (ויקרא כ"ה 23). מכאן, שמצויר כאן מהלך שיש לו השלכות הלכתיות ברורות, והוא בא לרמוז ל'בריאה'. כאן 'חית השדה' מוצגת כשותפה שוות ערך למגורים שונים בחברה האנושית, והמהלך כולו מצטייר, למצער מהבחינה הרעיונית, כמעין חזרה ל'בריאה' — מצב התחלתי שראוי לשמור על הערכים הנגזרים ממנו.

ב. 'אדם עץ השדה'. זהו קטע מפורסם בספר דברים שעניינו הפשוט שמירת עצי פרי מהשחתה. לכאורה יש בכך מסר תועלתני פשוט — הימנעות מהשחתת מהות המביאה תועלת. ברם, הצורך בהנמקה המשובצת באמצע הקטע וסגנונה, מעוררים למחשבה — "כי האדם הוא עץ השדה לבוא מפניך במצור" (דברים כ' 19). ניתן לפרשה ברוח פירושו של רש"י: 'במה חטא העץ המסכן שיושמד בעטיים של עיסוקיהם הרעים של בני האדם בהרס ובהשמדה?!' לפי זה יש בהיתר להשחית עץ משום ויתור, המלווה במעין מחאה כנגד כל הנסיבות שהביאו לכך. אפשר, שעל כן משתמשת התורה כאן בביטוי החרף 'להשחית'.

שעניינו תמיד שלילי! אין פלא שמאסור 'טכני' לכאורה זה, גזרו רבותינו את האיסור העקרוני בעניין הנידון — 'בל תשחית'.

הזיקה לאקולוגיה ולהגנת הסביבה. הדיון עד כה נסב סביב שאלת הסביבה במקורות היהודיים, תוך התמקדות מיוחדת בפרשיות הראשונות של ספר בראשית. כידוע, שאלת הגנת הסביבה זוכה בהווה לבירורים מדעיים במסגרת ענפים שונים של מדעי הטבע, שהאקולוגיה מאחדת אותם לתחום אחד הממוקד בתפיסה המערכתית של הסביבה. דומה שניתן לשלב את הנאמר לעיל בהתייחסות לאקולוגיה — שיטותיה, מטרותיה, והמסקנות הנגזרות מהם לגבי יחסי אדם-סביבה. לצורך זה נחתור לשמוע את חוות הדעת של מדעי הסביבה בנקודות הבאות:

1. באיזו מידה משפיעות הפעילויות האנושיות על המערכת הטבעית, מהם הנזקים העקרוניים לעולם, ובאיזה דרך ניתן לצמצמם? השווה למקורות מס' 1-6.
 2. הכרת הטבע — מטרות ושיטות. השווה למקורות מס' 5-8.
 3. שינויים גנטיים — מטרותיהם, האם הם אפשריים, והסכנות הצפונות בנושא. השווה למקורות מס' 9-12.
 4. מזונות האדם — הצורך בבשר, הצמחונות ומשמעותה. השווה למקורות מס' 13-14. מושג 'כית גידול'. סביבתו הטבעית של בעל חיים. באיזו מידה ניתן להחזיק בעלי חיים בשבי. לאילו מטרות? מה קורה כשהאדם מתערב יתור על המידה בעולם החי. שינויים בהרגלי בעלי חיים כתוצאה ממעורבות האדם. בעלי חיים 'חוטאים' בעטיו של האדם. השווה למקורות מס' 15-22. הציג כתובות וכענף כלכלי. הצורך בציד. לאילו מטרות? השווה למקורות מס' 23-28. בעלי החיים ניצבים בראש 'הסולם האקולוגי', בעלי החיים כ'מייצגי הסביבה'. המשמעות לגבי שמירתם ושמירת הסביבה.
 5. בנייה ואדריכלות. השילוב בין המועיל לאסתטי. ניצול המשאבים הטבעיים. האמנם בלתי מוגבלים?
- כל אלה נקודות לדיון המסודרות בהתאם לפרקים שהובאו לעיל. ניתן לסכם את הנושא כולו בדיון: 'היחס לסביבה' — מדע לעומת ערכים, בו יועלו ההיבטים השונים של הגישה המדעית והמטרות השונות של השקפת העולם הערכית שהוצגה לעיל.